

Ahmed Adilović

RUKOPIS MEHMEDA HANDŽIĆA O TUMAČENJU AJETA O PROPISIMA IZ SURE EN-NISA'

Osnovni biografski podaci o Mehmedu ef. Handžiću

Mehmed Handžić (1906.-1944. god) jedan je od najistaknutijih islamskih učenjaka u XX stoljeću na prostorima Bosne i Hercegovine, pa i šire. Još za života objavio je oko 300 djela: knjiga, rasprava i članaka, a dobar dio njegovih djela ostao je u rukopisu. Izvanredno dobro je poznao arapski i turski, pa je prevodio djela sa ta dva jezika, a pisao je na bosanskom i arapskom jeziku.¹

Prva polovica XX stoljeća bila je jedan od najburnijih i najtežih perioda u cjelokupnoj povijesti Bosne i Hercegovine. U tome periodu njen opstanak više puta je doveden u pitanje a time i opstanak Bošnjaka i islama na ovim prostorima. Za to kratko vrijeme Bosna i bosanski muslimani prošli su kroz nekoliko političkih sistema od kojih nijedan nije bio naklonjen Bošnjacima, niti se pravedno postupalo prema njima. U tome periodu Bošnjaci doživljavaju dva svjetska rata u kojima trpe velike ljudske i materijalne gubitke. Pored velikih šteta u ratovima, trpjeli su velike štete i u miru a posjedi Bošnjaka tokom cijelog toga perioda bili su ugroženi. Zbog svega toga, samo u četrdesetogodišnjem periodu Vladavine, Austro-Ugarske vladavine, u pravcu Turske odselilo se oko 150.000, a prema nekim procjenama čak i 300.000 Bošnjaka.²

Mehmed Handžić je živio i radio u tim sudbonosnim trenucima za Bosnu i Bošnjake. Rođen je u Sarajevu, 16.12.1906. godine, gdje sa odličnim rezultatima završava osnovno (1918.) i srednje obrazovanje 1926. god. Nakon toga, kao jedan od prvih studenata sa bosanskih prostora, nastavlja studije u Kairu, na čuvenom univerzitetu El-Azharu. Studije okončava 1930. godine, sa izvanrednim rezultatima i sa napisanih

¹ Najopširniji podaci o Handžićevoj biografiji mogu se naći u dvobroju časopisa *el-Hidaje* od 16.09.1944., godina VIII, br. 2-3, koji je izašao nakon Handžićeve smrti i koji je u cijelosti posvećen njegovu životu i radu.

² Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, Preporod, 1997., str. 371.,372.

nekoliko djela na arapskome jeziku. Od 1932.-1944. godine obavljao je više dužnosti: profesor u Gazi Husrev-begovoj medresi, upravnik i bibliotekar Gazi Husrev-begove biblioteke, profesor na Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi, predsjednik Glavnog odbora udruženja *El-Hidaje*, urednik časopisa *El-Hidaje*, itd.

Iako je živio kratko (umro u 38. godini života), Handžić je dao ogroman doprinos na naučnom, kulturnom, pa i političkom planu. S pravom se može reći da je bio: enciklopedista, izvanredni erudita, poliglota, poznavalac svih islamskih znanosti i, ujedno, patriota i borac za svoj narod i svoju domovinu. Uzor su mu bili klasični islamski učenjaci, pa je, poput njih, izuzetno dobro savladao sve islamske znanosti, posebno se ističući u tefsiru i hadisu. Iz svih islamskih znanosti napisao je kapitalna djela, koja se u dobroj mjeri i danas koriste. Pored tih znanosti, istakao se u historiji i historiji književnosti gdje je, također napisao izuzetno značajna djela, što mu potvrđuju stručnjaci iz tih oblasti.³

Kroz razne časopise, a naročito *El-Hidaju*, davao je odgovore na probleme u kojima su se muslimani nalazili, uvijek vješto spajajući svijetle islamske ideale sa stvarnošću u kojoj su se nalazili. U tome smislu, posebno je značajan njegov doprinos za vrijeme Drugog svjetskog rata, je bio svjetionik i oslonac svima onima koji su ga doživljavali kao autoritet. Takav doprinos davao je i kroz osnivanje i podršku organizaciji "Mladi muslimani", gdje je bitno utjecao i usmjeravao mladu bošnjačku inteligenciju, koja je bila željna dati svoj doprinos. Izuzetnu ulogu odigrao je i u Odboru "Narodnog spasa", kojem je bila uloga brinuti o muslimanskom stanovništvu: naoružavanjem radi odbrane, upoznavanjem islamskoga svijeta o stradanju muslimana u tadašnjoj Jugoslaviji, organizira pomoći izbjeglicama, itd.

Handžić je umro 29.07.1944. godine u bolnici u Sarajevu, nakon obične operacije slijepoga crijeva. Do danas nisu potpuno razjašnjene okolnosti njegove smrti, ali budući da je i tada operacija slijepoga crijeva bila lakša operacija, postoje opravdane sumnje da nije umro prirodnom smrću, nego da iza njegove smrti stoji jedan krug ljudi koji su smatrali da on predstavlja opasnost i da je najbolje rješenje fizički ga ukloniti.⁴

³ Više o njegovu doprinosu raznim znanostima vidjeti: Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću održanih u Sarajevu i Zenici, Sarajevo, *El-Hidaje* - Udruženje uleme BiH, 1996.

⁴ Vidjeti: Kasumagić Ismet, "*Hadži Mehmed ef. Handžić - život i djelo*", Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću održanih u Sarajevu i Zenici, str. 19, 20.

Opis rukopisa

Handžićev rukopis, odnosno autograf: *Tafsir āyāt al-ahkām min sūrah al-Nisā'* (Tumačenje ajeta o propisima iz sure En-Nisa') nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, pod inventarnim brojem: 996. Zajedno sa ostalim djelima koje je Handžić posjedovao, taj rukopis je, nakon njegove smrti, prenesen u Gazi Husrev-begovu biblioteku. Opisujući taj rukopis, Kasim Dobrača kaže: "L. 54; 24,3x19,2. Nash, čitak, autograf. Pisano na jednoj stranici svakog lista. Papir bijel sa širokim linijama."⁵

Broj listova koji Dobrača navodi nije precizan, jer je rukopis, ustvari, pisan na 60 listova, računajući i onaj na kojem se nalazi naslov djela i ime autora. A što se tiče pisma, tačno je da je rukopis pisan neshom (nash) i da je čitak, te da je Handžićev autograf. Naime, Handžić je imao prepoznatljiv rukopis i on je pazio na izgled onoga što piše tako da nema nikakvih problema u prepoznavanju toga rukopisa kao njegovog. Kada je govor o vrsti pisma kojim je djelo napisano, treba reći da je Handžić na nekoliko mjesta odstupio od neshi i poslužio se drugim pismom, ili nekim njegovim obilježjima, koje se zove: rik'a (*riq'ah*). To se dešavalo samo kod naknadnih komentara za koje nije bilo dovoljno prostora, pa se u takvim slučajevima Handžić poslužio tom, jednostavnijom, vrstom pisma i nešto sitnijim slovima.⁶

Zatim, Dobrača kaže da je djelo "pisano na jednoj stranici svakog lista", što je u principu tačno. Naime, Handžić je to djelo pisao na "A" stranici listova rukopisa, s tim što je u četiri slučaja odstupio od toga pravila, gdje je pisao i na "B" stranici. Radi se o sljedećim listovima: 3., 16., 26. i 27. Po obliku i sadržaju tih stranica, jasno je da se radi o naknadnim intervencijama u tekstu i da ih je Handžić dopisivao nešto kasnije u odnosu na ostali tekst. Djelo nema nikakva uvoda, nego počinje jednostavno, sa bismillom i citiranjem drugoga ajeta sure *en-Nisa'*. Handžić ajete nije vokalizirao, ali ih je pisao nešto krupnijim slovima u odnosu na tekst njihova komentara a odvajao ih je po jednim redom od teksta ispred i iza ajeta, tako da su sasvim uočljivi i razlikuju se na prvi pogled od njihova tumačenja.

Glavni komentar on je navodio iza ajeta, lijepo napisan u horizontalnim redovima, dok je tumačenje pojedinih riječi i kraće

⁵ Dobrača Kasim, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Sarajevo, Starješinstvo IVZ za SR BiH, 1963, I svezak, str. 221.

⁶ Takav je npr. slučaj već kod navođenja 3. ajeta, na listu br. 2.

komentare navodio kod riječi na koje se odnose, iznad ili ispod samih ajeta. Ako je komentar iznad, onda je on, u pravilu, napisan koso prema gornjem dijelu stranice, dok je ispod ajeta pisan također koso, ali prema donjem dijelu stranice. Ako zbog nedostatka prostora nije mogao taj kraći komentar navesti u neposrednoj blizini riječi na koju se odnosi, Handžić je onda povezivao komentar sa tom riječju jednom običnom crtom. Na nekim mjestima Handžić je dopisivao određene stvari na lijevoj,⁷ a rjeđe na desnoj margini teksta,⁸ dok je to vrlo rijetko činio u vrhu⁹ ili na dnu stranice,¹⁰ iznad ili ispod osnovnoga teksta komentara. Citirani ajet Handžić je tumačio po redu, dio po dio, ili nekada i riječ po riječ. Kada bi, nakon tumačenja jednoga dijela ajeta, naveo slijedeći dio koji je htio tumačiti, on ga je obavezno nadvlačio jednom pravom linijom, da bi istakao date riječi i ukazao na to da se radi o kur'anskim riječima a ne o komentaru. U svakom slučaju, za Handžićevo se djelo može reći da je napisano lijepim i čitkim rukopisom, razgovijetnim slovima, tako da se lahko može snalaziti u njemu i čitati ga. Čak i kada su pojedini, naknadno upisivani, dijelovi pisani sitnijim harfovima - radi nedostatka prostora - oni su opet napisani čitko.

Da bi bolje pojasnio i zorno prikazao određena pravila kod nasljedstva i prepreka za ženidbu, Handžić pravi nekoliko tabela, sa raznim varijantama, koje obuhvataju navedena pravila.¹¹ Interesantno je da takve tabele ne koristi nijedan mufessir čija je djela Handžić koristio. To ukazuje i na njegov lični doprinos u tome radu, te na njegovu vještinu da zorno prikaže ono što bi, izloženo samo u tekstu, moglo izgledati komplicirano i teže razumljivo.

Handžić je tumačio redom ajete za koje je smatrao da imaju veze sa šerijatskim propisima. Tako je protumačio sljedeće ajete: 2.-16., 19.-25., 29., 33.-36., 43., 58.-70., 80., 81., 83., 86., 92.-94., i 97.-100. Ostatak ajeta sure *en-Nisa'* (101.-176.) Handžić nije uspio protumačiti, u čemu ga je, vjerovatno, omelo ratno stanje i smrt. Naime, Handžić je 1939. godine angažiran za predavanja na VIŠT-u, tako da je sigurno da je on to djelo pisao u prvoj polovici Drugoga svjetskog rata.

7 Vidjeti npr. 8. list rukopisa.

8 Vidjeti također 8. list rukopisa.

9 Kao npr. na 54. listu rukopisa.

10 Npr. na 6. listu rukopisa.

11 Vidjeti 26B-29. lista rukopisa.

Teme rukopisa

Budući da je Handžić u svome djelu tumačio samo ajete sa fikskom tematikom, odnosno ajete koji govore o šerijatskim propisima, ono se ubraja u fikhske tefsire, odnosno u šerijatskopravne komentare Kur'ana. Birao je ajete iz sure *en-Nisa* koje u sebi sadrže fikhske propise i tumačio ih po njihovu redoslijedu. On nije davao naslove pojedinim poglavljima, tj. nije navodio teme pred obradu određenih ajeta, nego su one uočljive iz samih ajeta ili iz njihova tumačenja. Imajući u vidu da mu je taj rukopis služio kao osnova za predavanja na VIŠT-u, razumljivo je da on nije protumačio sve ajete koji pripadaju domenu šerijatskoga prava i nije obradio sve teme, nego je birao one glavne. To su, uglavnom, sljedeće teme:

1. odnos prema siročadi i njihovu imetku,
2. odnos prema ženama,
3. poligamija,
4. propisi o vjenčanom daru - mehru,
5. zabrana ženidbe po osnovu krvnoga srodstva, srodstva po mlijeku i tazbinstvu,
6. izmirenje među supružnicima,
7. pitanje nasljedstva,
8. neprisvajanje tuđeg imetka,
9. dobročinstvo prema roditeljima i rodbini,
10. zabrana alkohola,
11. suditi po pravdi,
12. pokornost Allahu i Njegovu Poslaniku, s.a.v.s.,
13. hotimično i nehotimično ubistvo,
14. hidžra, itd.

Uzimajući u obzir aktuelnost određenih tema, Handžić im je davao više prostora u svome djelu. Tako npr. pitanje nasljedstva, propise o hidžri i potrebu opstanka na rodnoj grudi u tadašnjoj situaciji, te odnos prema jetimima, odnosno siročadi, on obrađuje duže nego mnoge druge teme. Za razliku od toga, nekim temama on ne pridaje poseban značaj i ne obrađuje ih opširno. Kao primjer za to može se navesti pitanje položaja žene u islamu i problem ropstva. Naime, već u to vrijeme u islamskome

svijetu jedan broj islamskih učenjaka opširno govori o tim i sličnim temama, nastojeći opravdati islamski stavove. To je npr. bio slučaj sa racionalističkom školom u tefsiru, predvođenom čuvenim Muhammedom Abduhuom¹² i Muhammedom Rešidom Ridaom.¹³ Handžić ne osjeća potrebu da odgovara na prigovore islamu u tome pogledu, najvjerovatnije zato što je pripadao krugu tradicionalnih islamskih učenjaka, koji se obraćaju već opredijeljenim vjernicima. Dakle, on se uglavnom pozivao na tradicionalnu ulemu a donekle i na klasične racionalne islamske učenjake, a nije bio pod utjecajem Abduhua i Ridaa, njegovih savremenika racionalista, iako je cijenio njih i njihovo djelo.¹⁴

Po pitanju odnosa prema siročadi, može se reći da Handžić u svome djelu tumači sve ajete koji govore o toj temi (2., 5., i 6. ajet), te da posvećuje dosta prostora njihovu tumačenju. I to, svakako, ukazuje na važnost koju je on pridavao toj temi, odnosno na njegov doprinos brizi o jetimima. Ta je briga naređena na više mjesta u Kur'anu, a aktuelna je u svim periodima, pogotovo u periodu u kojem je Handžić predavao po tome djelu (Drugi svjetski rat), i u današnjem vremenu, nakon agresije na BiH i bošnjački narod 1992.-1995. godine, budući da u vrijeme ratnih sukoba, a pogotovu agresije na cijeli narod zajedno sa civilima, ostane najveći broj djece bez roditelja, naročito očeva. Tako Handžić daje određenu poruku i nama današnjim, u ovo vrijeme i na ovim prostorima.

Pitanje nasljedstva jeste tema koja je najpodrobnije izložena u suri *en-Nisa*' i o njoj govore najduži ajeti te sure. Stoga je logično što i Handžić toj temi posvećuje najviše pažnje, obrađujući je na preko dvanaest stranica svoga rada. Tome svakako treba dodati i činjenicu da su u to vrijeme još postojali šerijatski sudovi, te da se nasljedno pravo kod muslimana primjenjivalo putem tih sudova sve do njihova zvaničnog ukidanja, 1946.

12 Muḥammad 'Abduhce ibn Ḥasan Ḥayr Allāh (1266.-1323/ 1849.-1905.), jedan od glavnih zagovarača reformizma među islamskim učenjacima. Čuven po svome tefsiru: *Tafsīr al-Qur'ān al-ḥakīm*, kojeg neki nazivaju i: *Tafsīr al-Manār*, po časopisu u kojem je u nastavcima izlazio, ali nije kompletiran. Rođen i većinu života proveo u Egiptu, nekoliko godina bio muftija Egipta.

13 Muḥammad Raš'd ibn 'Ali Riḍā ibn Muḥammad (1282.-1354/ 1865.-1935.), Abduhuov nasljednik u savremenoj racionalističkoj školi tefsira. Dugo godina bio je Abduhuov prvi saradnik, te pokretač i urednik časopisa *el-Menar*. Nakon Abduhuove smrti, po njegovu metodu nastavio je sa tumačenjem Kur'ana, tako da se smatra koautorom toga tefsira. Rođen u Libanu a umro u Kairu.

14 Između ostalog, to se može vidjeti i iz članka koji je Handžić napisao o Ridau povodom njegove smrti, koji je objavio u *Novom Beharu*, IX, 7-8, 1935. godine.

godine.¹⁵ Dakle, bila je realna potreba da se to pitanje detaljno obradi na jednoj ustanovi kao što je to bila Viša islamska šerijatsko-teološka škola.

Temu nasljeđivanja umrle osobe Handžić obrađuje tumačeći sve ajete sure *en-Nisa'* koji govore o njoj, izuzev posljednjeg, tj. 176. ajeta, koji spada u ajete koje on nije uspio protumačiti. Toj tematici on prilazi na klasičan način, ugledajući se na mufessire iz prethodnih generacija, gdje se navode određene činjenice, bez opravdavanja islamskih principa i odgovora onima koji ih smatraju neadekvatnim i nepravednim. Izuzetak od toga Handžić pravi kod tumačenja dijela jedanaestoga ajeta: *Allah vam oporuku za djecu vašu naređuje: mušku dio koliko dvjema ženskima!*,¹⁶ gdje, između ostalog, kaže: "Razlog zbog kojeg se muškarcu daje koliko dvjema ženskima jeste to što je njegova dužnost osnovati porodicu i izdržavati je, a žensku se daje polovica u odnosu na muški dio zato što je njeno da se uda a na muža pada dužnost njenog izdržavanja. To ne izlazi iz okvira pravednosti, što tvrde oni koji ne vjeruju."¹⁷

O hidžri se govori u 97.-100. ajetu sure *en-Nisa'* i Handžić ih je naveo u cijelosti, na jednome mjestu, a onda je pristupio njihovu tumačenju. Nakon navođenja povoda objave tih ajeta, on navodi nešto duži tekst o šest vrsta hidžre, ukazujući prije samoga navoda da je tu podjelu našao kod Ibnu l-Arebija.¹⁸ Poređenjem sa tefsirrom Ibnu l-Arebija¹⁹ vidljivo je da Handžić nabraja svih šest vrsta koje i on navodi, s tim što ih navodi u skraćenom obliku, vješto izostavljajući manje važne dijelove.

Tih šest vrsta jesu:

1. Prelazak sa teritorije protiv koje se vodi rat (*dār al-ḥarb*) na islamsku teritoriju (*dār al-islām*).

15 Karčić Fikret, *Istorija šerijatskog prava*, Sarajevo 1987, Islamski teološki fakultet, str. 137.

16 Prijevod kur'anskih riječi je od Enesa Karića: *Kur'an s prijevodom na bosanski jezik*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1995. god., str. 78.

17 Vidjeti dvanaesti list rukopisa.

18 Muḥammad bin 'Abdillāh bin Muḥammad al-Iṣṭīlī Abū Bakr bin al-'Arab' (468.-543/1076.-1148.), rodom je iz Sevilje u Španiji, jedno vrijeme boravio je Egipatu, Siriji, Iraku i Mekki, radi dodatnog sticanja znanja. Istakao se u sljedećim disciplinama: tefsiru, hadisu, fikhu, književnosti i historiji. Umro u gradu Fasu, gdje je i ukopan.

19 Usporediti Handžićev tekst sa: Muḥammad bin 'Abdillāh bin al-'Arab', *Aḥkām al-Qur'an*, Bejrut, Dār al-kutub al-'ilmiyyah, 1984., I tom, str. 611., 612.

2. “Odlazak od onih koji čine novotarije. (...) Kada je Ibnu l-Arebi predložio svome učitelju Ebu Bekru el-Fihriju,²⁰ koji je bio poznat po asketizmu, da odseli iz Egipta zbog ismailija koji su tada bili u njemu, on mu je rekao: ‘Mojim povodom u Egiptu ima dosta upute, ljudima se pokazuje Pravi put i monoteizam, odvraća ih se od pokvarenoga vjerovanja i upućuju se dove Uzvišenom Allahu.’” Taj događaj sa Ibnul-Arebijevim učiteljem Handžić također navodi u nešto skraćenom obliku, s tim što je on od sebe pojasnio da su u to vrijeme Egiptom vladali ismailije, odnosno šiije,²¹ te da je to bio razlog što je Ibnu l-Arebi tražio od svoga šejha da odseli iz Egipta. Taj detalj nije naveden u tefsiru Ibnu l-Arebija.²² To ukazuje na Handžićevo svestrano obrazovanje, te na njegovu sposobnost da malom intervencijom u tekstu isti dopuni sa bitnom informacijom ili pojašnjenjem.

3. “Odlazak iz zemlje u kojoj preovladava haram, jer je obaveza svakoga muslimana da traži ono što je halal.”

4. “Bježanje od fizičkoga maltretiranja.”

5. “Odlazak iz nezdravih predjela iz straha od bolesti.”

6. “Odlazak iz straha od nanošenja štete porodici ili imetku.”²³

Ono što je uočljivo jeste da Handžić temi hidžre posvećuje dosta pažnje, te da samim navođenjem određenih stvari ima namjeru kazati nešto konkretno. Naime, on u slučaju druge vrste hidžre donosi Ibnu l-Arebijev opširan navod, u kojem Ibnu l-Arebijev učitelj navodi razlog zašto ipak ostaje u sredini u kojoj se vrijeđaju osjećaji muslimana ehli-sunnija. Time Handžić, sigurno, šalje poruku muslimanima ovih prostora da ima razloga za opstanak na svojim ognjištima, te da nema opravdanja za činjenje hidžre, kao što su to mnogi dotada već bili učinili, u čemu ih je - što riječju što djelom - podržao nemali broj domaćih, vjerski obrazovanih ljudi. Dakle, na taj način Handžić ukazuje na potrebu ostanka

20 Muḥammad bin al-Walid bin Muḥammad bin Ḥalaf al-Qurašī al-Fihri al-Andalusī Abū Bakr al-Ṭurtuši (451-520/1059-1126), istaknuti andaluzijski učenjak, naročito u oblasti fikha. Rođen i odrastao u Tortozi (istok Andaluzije), proputovao mnoge predjele na istoku i nastanio se u Aleksandriji, gdje je podučavao druge i gdje je i umro. Autor je više djela.

21 Misli se na šiijsku dinastiju po imenu Fatimije, koji su imali samostalnu državu na prostorima Sjeverne Afrike 297.-567/909.-1171. godine, a prostorima Egipta su vladali: 358.-567/969.-1171. godine.

22 Vidjeti: Muhammad bin ‘Abdillāh bin al-‘Arabi, nav. djelo, I tom, str. 611.

23 Vidjeti posljednju, odnosno 60. stranicu Handžićeva rukopisa.

na našim prostorima, adekvatnoga organiziranja i borbe za svoja prava na tim prostorima, a ne odlaska sa njih.

Djela kojima se Handžić koristio

Prilikom tumačenja ajeta Handžić se koristio tefsirima najpoznatijih komentatora Kur'ana: Ibnu l-Arebi, Kurtubi,²⁴ Alusi,²⁵ Džessas,²⁶ Taberi,²⁷ Ibn Kesir,²⁸ Dželalejn,²⁹ Razi,³⁰ Zamahšeri,³¹ Bejdavi,³² Nesefi,³³ Siddik han,

24 Abū 'Abdillāh Muḥammad bin Aḥmad bin Abū Bakr al-Anṣārī al-Ḥazraġī al-Andalusī al-Qurtubī (umro 671/1273. god.), istaknuti malikijski učenjak, autor čuvenoga fikhskog tefsira: *al-Ġāmi' li aḥkām al-Qur'ān*. Rođen u Kordobi u Španiji, a jedno vrijeme živio i umro u Gornjem Egiptu.

25 Maḥmūd bin 'Abdillāh al-Ḥusayn' al-Ālūsī Šihāb ad-dīn (1217.-1270/1802.-1854.), istaknuti islamski učenjak, naročito u tefsiru i hadisu. Bio je hanefijskoga mezheba. Najpoznatije djelo mu je njegov veliki tefsir: *Rūḥ al-ma'ānī fi tafsīr al-Qur'ān al-'azīm wa as-sab' al-maṭānī*. Rođen i umro u Bagdadu.

26 Abū Bakr Aḥmad bin 'Al' ar-Rāzī al-Ġaṣṣāš (305.-370./917.-980.), najistaknutiji hanefijski učenjak u svoje vrijeme, autor fikhskoga tefsira: *Aḥkām al-Qur'ān*. Rođen i umro u Bagdadu.

27 Muḥammad bin Ġarīr bin Yazeid Abū Ġa'far at-Tabarei (224-310/839-923), istaknuti islamski učenjak, naročito u tefsiru, fikhu, hadisu i historiji. Jedno vrijeme egzistirao je njegov mezheb, kao samostalan. Autor je jednoga od najpoznatijih tradicionalnih tefsira: *Ġāmi' al-bayān fi ta'wīl al-Qur'ān*. Rođen je u pokrajini Taberistan a živio i umro u Bagdadu.

28 Ismā'el bin 'Umar bin Kaṭīr al-Qurašī al-Buṣrawī ad-Dimašqī Abū al-Fidā' 'Imād ad-dīn (701.-774/1302.-1373.), istaknuti islamski učenjak, pogotovu u tefsiru, hadisu, fikhu i historiji. Njegovo djelo *Tafsīr al-Qur'ān al-'azīm* spada u tradicionalne tefsire a mnogi ga ubrajaju među najbolje tefsire ikada napisane. Rođen u Busri a živio najviše vremena u Damasku, gdje je i umro.

29 Djelo koje se ubraja u racionalne tefsire, a napisala su ga dvojica mufessira: Ġalāl ad-dīn al-Maḥallī (791./1389.-864./1459.) i njegov učenik, jedan od najistaknutijih islamskih učenjaka i mufessira uopće, Ġalāl ad-dīn as-Suyūṭī (849./1445.-911./1505.).

30 Muḥammad bin 'Umar bin al-Ḥasan at-Tīmī al-Bakrī Fahr ad-dīn ar-Rāzī (544.-606./1150.-1210.), čuveni islamski učenjak, istakao se u više disciplina. Autor brojnih djela, od kojih je najpoznatije njegov veliki tefsir: *Mafāṭīḥ al-ġayb*, koji se ubraja među najpoznatije racionalne tefsire. Porijeklom iz Taberistana, živio u Horezmu i Horasanu a umro u Heratu.

31 Maḥmūd bin 'Umar bin Muḥammad bin Aḥmad al-Ḥawārizmī az-Zamahšarī (467.-538./1075.-1144.), istaknuti mufessir, književnik i poznavalac arapskoga jezika. Bio je hanefijskoga mezheba u fikhu a mu'tezilijskoga u akaidu. Autor brojnih djela, od kojih je najpoznatiji njegov čuveni tefsir: *al-Kaššāf 'an ḥaqā'iq at-tanzīl wa 'uyūn al-aqāwīl fi wuġūḥ at-ta'wīl*, koji je posebno vrijedan u domenu arapskoga jezika i istraživanju ljepote i stila kur'anskoga izraza. Rođen u Zamahšeru (pokrajina Horezm), jedno vrijeme živio u Mekki, pa se opet vratio u Horezm, gdje je i umro.

32 'Abdullāh bin 'Umar bin Muḥammad aš-Širāzī al-Bayḍawī (600.-685./1200.-1286.), istaknuti islamski učenjak, mufessir i kadija. Autor mnogih djela, od kojih je najpoznatiji njegov tefsir: *Anwār at-tanzīl wa asrār at-ta'wīl*. Rođen u blizini Širaza a umro u Tibrizu.

33 'Abdullāh bin Aḥmad bin Maḥmūd an-Nasafī (umro 710./1310. god.), autor tefsira: *Madārik at-tanzīl wa ḥaqā'iq at-ta'wīl*, koji protežira hanefijski mezheb. Rođen i umro u blizini Isfahana.

Ibn Atije³⁴ i Ševkani.³⁵ U njegovu rukopisu donekle se mogu naći i citati iz određenih fikhskih djela, te, ponekad, i opservacije samoga Handžića. Što se tiče tefsirskih djela, naveli smo ih, po zastupljenosti u njegovu djelu, odnosno po broju citata koje on preuzima od njih. Interesantno je da su na prva dva mjesta Ibnu l-Arebi i Kurtubi - čija djela se ubrajaju među tefsire malikijskoga mezheba, a da tek treće i četvrto mjesto zauzimaju Alusi i Džessas, koji su poznati kao “hanefijski” mufessiri. Razlog tome jeste činjenica da je građa u prva dva tefsira sistematičnije i ljepše izložena, zbog čega je lakše nju koristiti i na nju se pozivati. I pored toga, može se zaključiti da njegovo djelo protežira hanefijski mezheb, jer on, ipak, najviše prostora daje stavovima i dokazima hanefijskoga mezheba. To je i razumljivo, imajući u vidu da je ono pisano za studente na VIŠT-u u Sarajevu, te da je na ovim prostorima prisutan samo hanefijski mezheb.

Naime, budući da su ti studenti bili školovani za potrebe naših prostora, njima je bilo važno da posebno dobro poznaju stavove hanefijskoga mezheba i argumentaciju za te stavove, dok su sa stavovima ostalih mezheba trebali samo donekle da se upoznaju, bez ulaženja u detalje. Handžić je u svome radu upravo tako postupao, što se može zaključiti iz tumačenja skoro svakoga ajeta ponaosob. U tome smislu, interesantno je da on ponekad poseže za argumentacijom i obrazlaganjem stavova hanefijskoga mezheba čak i u slučaju da su svi ostali mezhebi i većina islamskih učenjaka drugačijega stava.³⁶ To ga, međutim, nije sprečavalo da koristi tefsire i drugih mezheba, i to u dobroj mjeri.

Treba naglasiti da se pri pisanju toga djela Handžić donekle koristio i fikhskim djelima, što je jasno iz samih njegovih riječi na nekoliko mjesta u rukopisu. Naprimjer, kod tumačenja 33. ajeta sure *en-Nisa'* on kaže:

34 'Abd al-Ḥaqq bin Glib bIn 'Aṭīyyah al-Garnāṭī al-Andalusī (481.-542./1088.-1148.), čuveni andaluzijski pravnik, mufessir i muhaddis. Autor čuvenoga tefsira: *al-Muḥarrar al-wağīz fi tafsīr al-Kitāb al-'Azīz*. Rođen u blizini Granade a umro u Lorci.

35 Muḥammad bin 'Alī bin Muḥammad bin 'Abdillāh aš-Šawkānī (1173.-1250./1760.-1834.), istaknuti islamski učenjak iz Jemena. Posebno se istakao u fikhu i tefsiru. Autor brojnih djela, među koje spada i tefsir: *Faṭḥ al-Qadīr al-gāmi' bayna fannay ad-dirāyah wa ar-rīwāyah min 'ilm at-tafsīr*.

36 Primjer za to imamo kod tumačenja 25. ajeta, gdje hanefijski učenjaci ne postavljaju nikakav uvjet za ženidbu sa robinjom, dok tri ostala mezheba postavljaju određene uvjete, na osnovu toga ajeta. Vidjeti 34. list rukopisa.

“A u djelima o nasljednome pravu...” (*wa fi kutub al-farā'id..*).³⁷ Dakle, kod tumačenja ajeta iz ove sure koji govore o nasljednome pravu on je, pored tefsira, konsultovao i djela iz šerijatskoga nasljednog prava. U svakom slučaju, iz njegova rukopisa vidljivo je da on u jednom broju slučajeva ukazuje na djelo ili autora od kojeg je uzeo citat, dok to u većini slučajeva, ipak, ne radi, ali se poređenjem sa originalnim djelima to sa sigurnošću može utvrditi.

Prilikom navođenja komentara pokazao je izuzetnu spretnost i preciznost. Naime, kada je navodio kompletan citat, onda ga je citirao doslovno, bez ikakve izmjene, a kada bi ga skraćivao, onda bi to činio znalački, tako da, i pored skraćenja, navod ne bi izgubio ništa od svoje suštine i važnijih informacija. Pored toga, znao je vrlo vješto uklopiti dijelove komentara različitih mufessira, tako da se to može uvidjeti samo poređenjem sa originalnim tefsirima, iz kojih je on preuzimao navode. Pri svemu tome on je izbjegavao nepotrebno odugovlačenje, često navodeći samo najistaknutija mišljenja a izostavljajući druga, koja su slabija a koja su navođena u izvorima koje je on koristio.

Značaj rukopisa

Handžićevo rukopisno djelo *Tafsīr āyāt al-aḥkām min sūrah al-Nisā'* bilo je osnova za predavanje na VIŠT-u, gdje je, između ostalog, predavao tefsir, u trećoj i četvrtoj godini. Naime, shodno planu i programu VIŠT-a, od petoga do osmoga semestra iz tefsira studenti su izučavali tumačenje ajeta koji govore o fikhskim propisima, naročito iz sura *el-Bekare* i *en-Nisā'*, gdje ih ima ponajviše. U tome smislu Handžić je napisao slično djelo koje je obuhvatilo tumačenje takvih ajeta iz sure *el-Bekare*, koje je doskora također bilo u rukopisu, neobjavljeno.

Iako je Handžićevo djelo o tumačenju ajeta iz sure *en-Nisā'* o šerijatskim propisima pisano kao koncept za njegova predavanja na VIŠT-u, ono ipak ima izuzetnu važnost, jer se pri njegovu pisanju Handžić koristio najpriznatijim i tradicionalnim i racionalnim tefsirima. Imajući u vidu namjenu toga djela, te način kako je urađeno, može se zaključiti da je Handžić odgovorio postavljenome zadatku i na odgovarajući način iznio glavna tumačenja tih ajeta, sa posebnim osvrtom na stavove učenjaka

³⁷ Vidjeti 40. stranicu rukopisa.

hanefijskoga mezheba, bez zalaženja u nepotrebne detalje i bez posebne obrade stavova drugih mezheba.

S druge strane, ako se uzme u obzir značaj sveukupnog Handžićeva djela, a posebno njegovih radova iz oblasti tefsira, može se zaključiti da je on afirmator tefsira na prostorima Bosne i Hercegovine, pa i šire, te da je u tome smislu dao veliki doprinos. Na tim prostorima uglavnom su se pisale glose na tefsirska djela, dok je Handžić kroz ovaj i neke druge radove dao originalan doprinos tefsiru i tefsirskim znanostima. Stoga, Handžića se sigurno može uvrstiti u red istaknutih islamskih učenjaka i mufessira, koji su, pored maternjega, značajan doprinos dali i na jeziku svih muslimana u svijetu, tj. arapskome jeziku.

Handžićev prijevod rukopisa

U Handžićevoj rukopisnoj ostavštini nalazi se i njegov prijevod rukopisa: *Tafsīr āyāt al-aḥkām min sūrah an-Nisā'*, kucan na pisačkoj mašini. Taj je prijevod bez ikakvih izmjena objavljen u Izabranim djelima Mehmeda Handžića,³⁸ 1999. god. Uvidom u taj prijevod jasno je da ni on nije kompletiran, te da je u formi radnoga materijala, jer ga Handžić nije uspio dovršiti. Pored toga, poređenjem originalnoga rukopisa i Handžićeva prijevoda mogu se uočiti brojne razlike, koje se ogledaju, uglavnom, u sljedećem:

1. U većini slučajeva prijevod nije doslovan, nego je rukopis Handžiću poslužio samo kao osnova, a on je slobodno i opširnijim riječima izražavao značenje teksta u originalu.

2. U cijelome prijevodu Handžić je ostavljao neprevedene, navodeći ih u originalu na arapskome jeziku, sljedeće cjeline: hadise, izreke ashaba, stihove, a vrlo često i ajete iz drugih sura, koje je navodio kao dokaz određenome stavu. Vrlo rijetko bi napravio izuzetak od toga i preveo neki od tih citata.

3. Kod prijevoda, u nekim slučajevima, Handžić je u potpunosti dodavao nove rečenice, pa čak i cijele pasuse.

4. Za razliku od toga, u jednome broju slučajeva može se primijetiti da je Handžić prilikom prijevoda ispuštao neke riječi, rečenice ili čak i cijele pasuse - koji su navedeni u originalu.

³⁸ Vidjeti: Handžić Mehmed, *Izabrana djela*, knjiga IV, Sarajevo, Ogdalo 1999., str. 147.-251.

5. U jednome broju slučajeva Handžić u prijevodu ispušta ime autora tefsira iz kojeg je preuzeo određeni citat, iako ga navodi u rukopisu.

6. Iako rijetko, ipak se znalo desiti da Handžić u rukopisu navede različita mišljenja po određenome pitanju nepristrano, tj. ne opredjeljujući se za neko od njih, da bi to onda učinio u prijevodu.

7. Jedna od najvažnijih razlika između Handžićeva autografa i njegova prijevoda jeste nedostatak nekoliko zadnjih stranica u prijevodu, koje su navedene u originalu u rukopisu. Kao što smo već rekli, Handžić je u rukopisu protumačio ajete sa fikhskom tematikom do stotoga ajeta, dok je u prijevodu protumačio samo do osamdeset šestoga ajeta, uključujući i njega.³⁹ Dakle, u prijevodu nisu protumačeni sljedeći ajeti, čiji je komentar naveden u rukopisu: 92, 93, 94, 97, 98, 99 i 100, što je, ustvari, skoro punih osam listova rukopisa. Najvjerovatnije je da je Handžić sa rukopisom išao nešto ispred prijevoda, te da ni jedno ni drugo nije uspio dovršiti, pa je tako nastala razlika od nekih osam stranica.

Uzevši to sve u obzir, može se zaključiti da se ne radi o prijevodu u pravome smislu riječi. Prije bi se moglo reći da je Handžiću rukopis poslužio kao koncept na osnovu kojega bi uradio nešto opširnije djelo na bosanskome jeziku.

³⁹ Vidjeti: Handžić Mehmed, *Izabrana djela*, knjiga IV, str. 250, 251.

Work of Mehmed ef. Handžić

The Meaning of ayah about regulations from the sura En-Nisa

Mehmed Handžić (1906-1944) is one of the most prominent scholars from 20th century in Bosnia and Herzegovina. During his lifetime he published about 300 works; including books, discussion, articles. Many of his works have been left in the form of manuscripts.

He lived in a period which was very difficult for the survival of Bosnia and Herzegovina, and especially Bosnian Muslims in it. Many of his works are related to these issues.

His work autograph *Tafsir ayat al-ahkam min surah al-Nisa* (Meaning of ayah about regulations from the sura En-Nisa) exists in the Gazi Husrevbey Library under record No. 996. It is in fact 60 pages hand written work, in which he explains the ayah from the sura En-Nisa. Since this surah talks about Islamic regulations it belongs to 'fiqh' commentary of the Qur'an.

Mehmed Handžić wrote this work as a concept for lecture on High Islamic Sharia-theology school in Sarajevo, just before and during the first period of WWII. Because of such circumstances he could not finished it, and out of 176 ayah in the sura En-Nisa he interpreted only the first 100 ayahs.

As a source for the interpretation of the ayah he has used well known traditional and rational works from tafsir, he mostly used the works from the authors such as Ibnul-Arebi, Kurtubi, Alusi, Džessas, Taberi, Ibn Kesir, Dželalejn, Razi, Zamahšeri, Bejdavi, Nesefi, Siddik han, Ibn Atijje and Ševkani.

Having in mind the intention of that work and the way that it has been done, we can conclude that Handžić has given answer to the posed question and in a proper way presented the meaning of the ayahs. He gives special attention on posture of the scholars of Hanafi mazhab, without giving unnecessary details and without special treatment on posture of other mazhabs.